

183

T 227

schrijf

Leven
aan gene zijde

Ten geleide

SCHRIFT 183

juni 1999

verschijnt tweemaandelijks

uitgave

Gooi en Sticht, Baarn / Kok, Kampen

redactie

Henk Bloem, Gerard van Broekhuizen, Bas van Iersel, Ron Pirson (redactiesecretaris), Ruth van der Waall, Ellen van Wolde (hoofdredacteur)

verzorging illustraties

Lambert van Gelder

redactieadres

Rozenstraat 27, 6814 ED Arnhem

administratieadres

Gooi en Sticht

Postbus 133, 3740 AC Baarn

(035) 548 66 99 / fax (035) 548 66 86

e-mail gens@wxs.nl

bestellingen uitsluitend schriftelijk

abonnementsgelden

Nederland, Nederlandse Antillen

gewoon jaar-abonnement

f 49,50 / Bfr 1185 (inclusief porto)

gebonden jaargang

f 65,25 / Bfr 1310 (plus porto)

bibliotheek-abonnement

(abonnement plus gebonden jaargang)

f 101,00 / Bfr 2010

losse nummers

f 9,25 / Bfr 180

overige landen

dezelfde prijzen als voor Nederland

plus f 12,- verpakings- en portotoeslag

kortingen

studenten: 20%

bij rechtstreekse bestelling en betaling

betalingen

abonnees ontvangen in het begin van het jaar een acceptgiro.

Omdat volgens Genesis 3, 24 de weg naar de boom van het leven niet langer bereikbaar is, is de mens gedoemd te sterven. Volgens hetzelfde hoofdstuk keert de mens terug tot de grond waaruit hij is genomen: 'Gij zijt stof, en tot stof keert gij terug' (vers 19). De held Gilgamesj, de hoofdpersoon in het gelijknamige epos uit het oude Mesopotamië, raakt het middel tot onsterfelijkheid vrijwel meteen kwijt nadat hij het heeft bemachtigd, en moet uiteindelijk zijn lot aanvaarden: aan de dood valt niet te ontkomen.

Van oudsher is de dood het centrale thema in alle literatuur. Gezien de fascinatie voor de dood lijkt het voor de mens welhaast onmogelijk zich neer te leggen bij de gedachte dat met de dood 'alles' ophoudt – wat wellicht verklaart waarom men reeds in de oudste geschriften voorstellingen aantreft van een voortbestaan aan gene zijde.

In deze aflevering worden enige passages aan de orde gesteld waarin de Bijbel de verblijfplaats na de dood ter sprake brengt. Omdat de bijbelse voorstellingen van de 'onderwereld' nauw samenhangen met die van de algehele culturele context waarbinnen de bijbelse geschriften zijn ontstaan (de wereld van het oude Nabije Oosten en de hellenistische wereld), is er ook aandacht voor buitenbijbelse verbeeldingen van de overzijde van het leven. ■

Ron Pirson, redactiesecretaris

Inhoud

Klaas Spronk	Voorstellingen van de onderwereld in het oude Nabije Oosten	66
Bertus van 't Veld	De <i>sjel</i> in het Oude Testament	00
Anton van Hooff	Gedenk te leven. Ontsnappen aan de Griekse onderwereld	00
Huub Welzen	De parabel over de rijke man en de arme Lazarus (Lucas 16, 19-31)	00
Bas van Iersel	... als engelen in de hemel	00
Wiel Logister	De verbeelding van de hoop. In de leer bij Dante	00
	Boekbesprekingen	00
Mathijs Schoffeleers	Met andere ogen: Waarom catechist King onder water liep	96

Personalia

– Anton J.L. van Hooff is universitair hoofddocent voor oude geschiedenis en voor de leraarsopleiding klassieke aan de Universiteit van Nijmegen; adres: Van Oldenbarneveltstraat 16b, 6512 AW Nijmegen.

– Bas van Iersel is emeritus hoogleraar voor het Nieuwe Testament aan de Katholieke Universiteit Nijmegen; adres: Sionsweg 1b, 6525 EA Nijmegen.

– Wiel Logister is hoogleraar fundamenteeltheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg; adres: Griegstraat 547, 5011 HM Tilburg.

– Mathijs Schoffeleers is emeritus hoogleraar religieuze antropologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en de Universiteit van Utrecht; adres: Apollolaan 634, 2324 CK Leiden.

– Klaas Spronk is universitair docent Oude Testament aan de Vrije Universiteit in Amsterdam; adres: Beethovenlaan 17, 4102 BM Culemborg.

– Bertus van 't Veld is hervormd predikant te Hilversum; adres: Elzenlaan 32, 1214 KM Hilversum.

– Huub Welzen is docent voor het Nieuwe Testament aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en wetenschappelijk medewerker aan het Titus Brandsma Instituut in dezelfde stad; adres: Steenstraat 39, 5831 JA Boxmeer.

Voorstellingen van de onderwereld in het oude Nabije Oosten

De vraag naar de doden en hun verblijfplaats houdt de mens waarschijnlijk al bezig vanaf het moment waarop hij zich bewust werd van het onafwendbare lot dat hij ooit zal moeten sterven. Met het bewustzijn van de eigen sterfelijkheid – daarmee onderscheidt de mens zich van het dier – lijkt ook stevast de gedachte te zijn verbonden dat de dood niet een absoluut einde is, maar een overgang naar een andere werkelijkheid. Hoe die andere werkelijkheid eruitziet, en wat er overblijft van de mens aan gene zijde, daarover wordt heel verschillend gedacht. Over het algemeen kan men wel zeggen dat de visie op de doden en hun wereld iets weerspiegelt van de manier waarop mensen in een bepaalde periode en situatie tegen het leven aankeken. Verder is het ook belangrijk te bedenken dat men doorgaans niet afstandelijk sprak of nadacht over de doden en de plaats waar zij vertoeven. Bijna altijd gaat het daarbij vooral ook om de relatie tussen de doden en de levenden: om de blijvende band en over de manier waarop levenden en doden invloed hebben op elkaar.

Wereldbeeld

Wie enig inzicht wil krijgen in het beeld dat men vroeger had van de onderwereld, zal zich – om te beginnen – moeten proberen voor te stellen hoe men tegen het geheel van hemel en aarde aankeek. Dat is niet eenvoudig. Wij zijn gewend aan de globe en het duizelingwekkende maar toch ook overzichtelijke beeld van het onmetelijke heelal. Het is nog niet eens zo lang geleden dat de 'grondvesten der aarde' nog in mysteriën gehuld waren, en men nog niet gewend was aan het idee dat het akelig leeg is boven de wolken. In de handboeken wordt deze oude visie vaak netjes in beeld gebracht, maar men moet zich afvragen of iemand uit het oude Nabije Oosten zijn

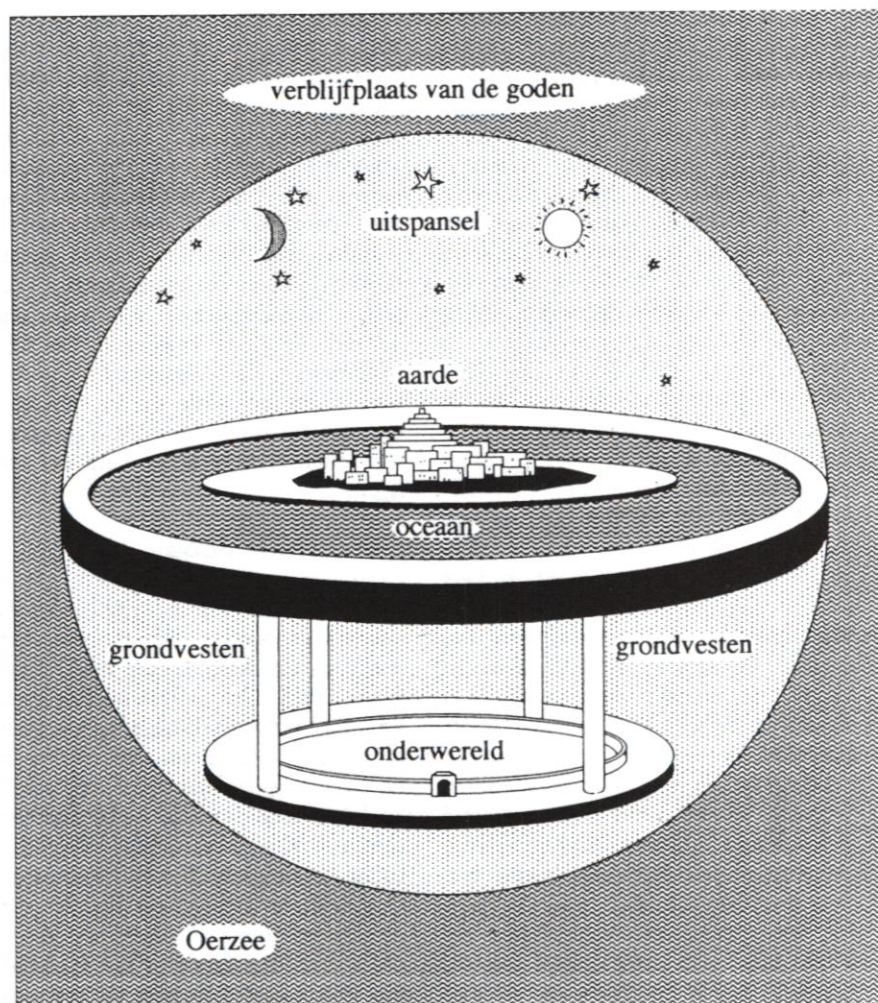
voorstelling in onze plaatjes zou herkennen. Pogingen uit die tijd om het samenspel van hemel, aarde en onderwereld in beeld te brengen zien er in

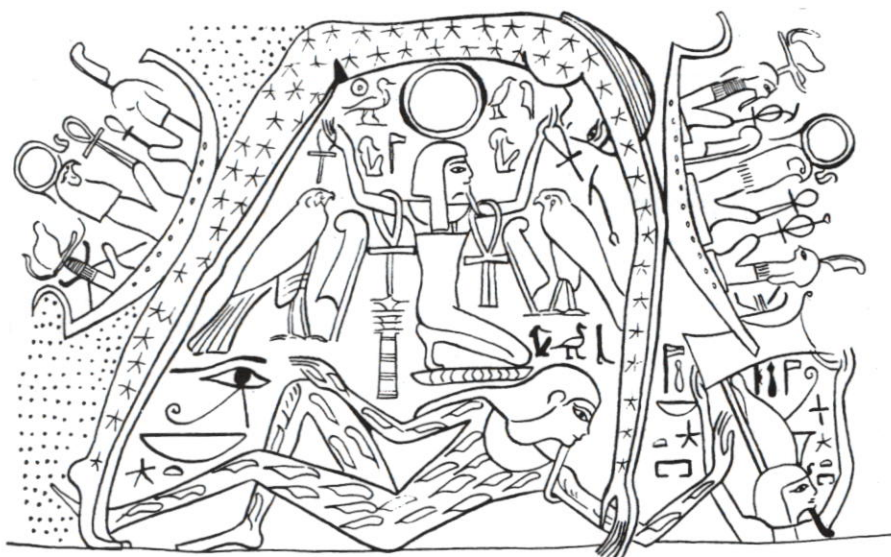
Klaas Spronk

ieder geval anders uit. Die afbeeldingen zijn spannender, alleen al vanwege het feit dat hemel en onderwereld vaak als levende machten wor-

den voorgesteld. De onderwereld is dan niet een plaats, maar een monster dat zijn slachtoffers verzwelgt. Die dreigende macht is doorgaans wel vast verbonden met een plaats onder de aarde. Deze plek is aan de ene kant onbereikbaar ver. Vaak is er sprake van een brede rivier tussen het land der levenden en het dodenrijk. Zonder hulp komt men die niet over. Daarnaast horen we ook wel van zeven poorten en hun bewakers die degene die afdaalt naar de onder-

Schematische voorstelling van het Mesopotamische wereldbeeld (uit: 'Eeuwig leven', uitgave Bijbels openluchtmuseum)

wereld, moet passeren. Aan de andere kant raakt de onderwereld het land der levenden in de graven. Het graf werd soms beschouwd als een stukje onderwereld of als haar toegangspoort. Volgens een Mesopotamische tekst dalen enkele goden via een ladder af naar de onderwereld. Bij sommige Hettitische rituelen waarbij dodengeesten werden opgeroepen, plaatste men een ladder in een kuil.

Vrij algemeen verbreid in het oude Nabije Oosten is de gedachte dat de zon 's nachts haar baan trekt door de onderwereld, zoals zij overdag langs de hemel gaat. Dat maakt de plaats vanwaar de zon bij de dageraad opkomt, heel interessant. Op die plek, in het uiterste oosten, blijkt immers een uitgang uit het dodenrijk te zijn. Op dezelfde manier wordt in het westen de ingang gelokaliseerd. In Egyptische teksten over het lot van de doden speelt het 'uitgaan bij de dageraad' een grote rol. Tegen deze achtergrond is ook goed te begrijpen waarom in het oude Mesopotamië het eiland Dilmun (tegenwoordig Bahrein, in de Perzische Golf) een favoriete begraafplaats was. Volgens het Mesopotamische wereldbeeld bevindt men zich hier op de uiterste grens, dicht bij de plek waar de zon-

negod de weg wijst uit het dodenrijk. Op deze plaats komen de onderwereld, het dodenrijk en de hemelse godenwereld samen. Daar woonde volgens de mythe ook Utnapishtim, de man die – net als Noach in Genesis – de vloed had overleefd, en die – anders dan Noach – van de goden onsterfelijkheid had gekregen. Volgens Kanaänitische voorstellingen woonde hier de oppergod El. Hij resideert op de plaats waar de wateren boven de aarde en de wateren eronder samenvloeien. De Egyptenaren lokaliseren hier het land der zaligen.

De dreigende dood

In overzichten van voorstellingen in het oude Nabije Oosten van het leven na de dood maakt men doorgaans duidelijk onderscheid tussen Egyptische voorstellingen en die van de andere culturen uit deze regio. In de tweede groep kan men dan weer, zij het minder scherp, onderscheiden tussen Mesopotamische, Kanaänitische en Hettitische voorstellingen. Dat heeft te maken met het feit dat de Egyptenaren veel meer dan de anderen het idee hadden dat het mogelijk is aan het dodenrijk te ontsnap-

pen en te delen in de hemelse zaligheid der goden. Volgens de Mesopotamische teksten is dat nu juist uitgesloten voor de mens. Op nog steeds indrukwekkende wijze is dit verwoord in het epos over Gilgamesj. Zijn zoektocht naar onsterfelijkheid eindigt met de oproep te berusten in het niet te veranderen feit dat de goden de onsterfelijkheid voor zichzelf houden. Alleen in zijn roem kan een mens voortleven. In Hettitische en Kanaänitische voorstellingen verbonden met de cultische verering van (in het bijzonder koninklijke) doden wordt een positie tussen het Egyptische optimisme en de Mesopotamische berusting ingenomen.

Toch is er heel veel dat de mensen uit die verschillende culturen ook in de opvattingen over het dodenrijk verbindt. Het hierboven geschetste beeld van de tegengestelde visies op de dood behoeft dan ook wel enige nuancering. De Egyptenaren hadden wel degelijk ook grote angst voor de dood, en in Mesopotamië was het, wat betreft de verwachtingen voor het leven na de dood, niet alleen kommer en kwel.

Het was de Egyptenaren er in feite om te doen de *status quo* te handhaven, en dan vooral de cyclus zoals we die kennen uit de natuur: de nacht die plaats maakt voor de dag en het jaarlijkse stijgen en dalen van het water van de Nijl. Voor de mens is de dood de grote spelbreker. Door het lichaam door middel van mummificatie te conserveren wordt de ontbinding tegengegaan. Nog belangrijker is dat de dode via allerlei rituele handelingen, mede opgeroepen door de meegegeven magische teksten, kan blijven deelnemen aan de levenscyclus. Zo krijgt de dode zijn plaats op het schip van de zonnegod Re, of wordt hij één van de steeds weer oplichtende sterren, of wordt hij vereenzelvigd met Osiris, de god van de jaarlijks afstervende en weer oplevende vegetatie. Men leek er weinig

moeite mee te hebben dat al deze voorstellingen onmogelijk met elkaar in overeenstemming gebracht konden worden. Men zou het ook zo kunnen opvatten dat de Egyptenaren in hun angst voor de dood alle mogelijke middelen aangrepen om de dans te ontspringen. Al die moeite die men zich getroostte en de grootse monumenten in steen en op papyrus geven ook aan dat men zich ernstig zorgen maakte over de gevaren die dreigden na de dood. Men was zich er ook van bewust dat die gevaren niet zomaar omzeild kunnen worden. In de teksten die aan de doden werden meegegeven, horen we over angstaanjagende demonische machten die zich niet zomaar laten misleiden. En de helpers die men nodig heeft, bijvoorbeeld bij het oversteken van de doodsrivier, zijn zich maar al te goed bewust van de macht die ze hebben, en laten zich niet zomaar paaien. Zelfs de zonnegod liep op zijn reis door het dodenrijk gevaar door de aanvallen van de slang Apofis. Het is te begrijpen dat in de teksten die aan de dode werden meegegeven, het vertrouwen in de goede afloop overheerste. Men moet het kwade niet oproepen. Toch komen we ook daar de nodige verwijzingen tegen naar het treurige lot van de doden voor wie de weg naar de eeuwige zaligheid te lang was, en van de dodenzielen die bij het oordeel door de goden te licht werden bevonden. Zij vallen ten prooi aan demonen, en sterven een tweede en definitieve dood. Een ander angstig visioen is dat ze onverzorgd, zonder het nodige eten en drinken, moeten blijven rondlopen in een donkere, stoffige onderaardse wereld. Daartoe kon men ook worden veroordeeld door grafrovers. Voor hun hebzucht betaalt de beroofde dode een hoge prijs.

De angst in Mesopotamië

De grootste angst die men in Meso-

*Naar Kurnugia, het land zonder wederkeer,
wendde zich Ishtar, de dochter van Sin.
De dochter van Sin wendde zich
naar het donkere huis, de woonplaats van Erkalla,
naar het huis dat wie het betreedt, niet meer verlaat,
op de weg waarop men niet kan terugkeren,
naar het huis, waar wie het betreedt, het licht moet ontberen,
waar stof hun honger, leem hun voedsel is,
waar ze het licht niet zien, en in duisternis zitten.
Ze dragen als vogels een verenkleed.
Op deur en grendel hoopt zich het stof op.*

potamië had met betrekking tot het verblijf in het dodenrijk, was dat men er zonder verzorging en zonder rustplaats zou zijn. Daarom was het van 'levens'-belang dat men een fatsoenlijke begrafenis en een goed graf kreeg. Aan de dode werd voedsel meegegeven. Soms gebeurde dat ook nog regelmatig daarna. Wie daarvan verstoken was, had het slecht in de onderwereld. In sommige teksten is sprake van dodengeesten die zich moeten voeden met hun eigen uitwerpselen. Ze worden ook ondersteboven afgebeeld. Van sommige Assyrische koningen is bekend dat zij hun vijanden tot in de dood achtervolgden door hun graven en beenderen te vernietigen. De verwachtingen voor de dode blijken ook uit de volgende veel gebruikte tekst op de graven: *Voor altijd, voor de duur van dagen, de dagen in de toekomst, de jaren die komen (geldt dit): wie dit graf ziet, mag het niet vernietigen, maar moet het herstellen. De mens die dit graf ziet, en niet minacht doch spreekt: 'Dit graf zal ik herstellen', moge hem deze goede daad die hij volbrengt, vergolden worden. In de bovenwereld moge hij een goede naam hebben; in de onderwereld moge zijn dodengeest helder water drinken.*

Terwijl men in Egypte het idee had

dat de heersers in het dodenrijk beïnvloed konden worden, wist men zich in het oude Mesopotamië bij voorbaat machteloos. Kenmerkend is het verhaal over de afdaling naar de onderwereld door de godin Ishtar. Zij moet, net als iedereen, door de zeven poorten. Bij elke poort moet zij iets van haar macht en waardigheid afleggen, totdat zij uiteindelijk geheel naakt en machteloos voor de heerser van het dodenrijk staat. Het zal de gewone sterveling niet anders vergaan. Veelzeggend is het begin van dit verhaal over Ishtar (zie kader).

De doden als dreiging en hulp

In alle culturen van het oude Nabije Oosten wordt rekening gehouden met de mogelijke invloed vanuit het dodenrijk op de wereld der levenden. Dat geldt zowel in positieve als in negatieve zin, maar het tweede het meeste. Allerlei moeilijk te verklaren narigheid werd toegeschreven aan de slechte invloed van boze dodengeesten. Hun boosheid kon zijn gewekt doordat ze geen rust hadden gevonden in het dodenrijk, bijvoorbeeld doordat ze geen behoorlijke begrafenis hadden gekregen. Het kon ook zijn dat er nog onverwerkt onrecht uit het verleden was blijven hangen. Men ging er dus ook van uit

dat deze dodengeesten de mogelijkheid hadden terug te keren uit het dodenrijk. Dat lijkt, zeker wat betreft de Mesopotamische voorstellingen, in tegenspraak met de hierboven genoemde opvatting van de niet te overbruggen afstand met de wereld der levenden. Nu is echter ook al eerder duidelijk geworden dat men er weinig moeite mee had elkaar tegensprekende voorstellingen naast elkaar en door elkaar te gebruiken. In dit geval speelt echter ook de gedachte mee dat de dodengeest zich weliswaar kon verplaatsen, maar dat hij daarmee niet buiten het machtsbereik van de dood was. Het is te vergelijken met het feit dat iemand die doodziek was, over zichzelf kon spreken als over iemand in het dodenrijk.

De beweeglijkheid van de dodengeest blijkt ook uit het feit dat hij, zoals in de bovenstaande tekst over Ishtar, wordt voorgesteld als een vogel, net als bij de Egyptenaren.

Via allerlei rituelen probeerden (vaak professionele) dodenbezweerders uitkomst te bieden als men zich belaagd voelde door om wat voor reden dan ook wraakzuchtige doden. In Egypte kende men ook het gebruik van brieven aan de doden. Daarin doen nabestaanden een beroep op de overledenen. Ze betuigen hun onschuld, of doen een beroep op het goede uit het verleden dat ze met de aangeschreven dode delen. Ze vragen of de dode wil ophouden hen te achtervolgen met narigheid of om hun invloed aan te wenden om de macht van andere, soms onbekende dodengeesten in te dammen. In een tekst uit de oude Kanaänitische stad Ugarit wordt beschreven dat één van de vooraanstaande doden via een middelaar advies geeft inzake een niet nader aangeduide kwestie met een kind. Waarschijnlijk gaat het over een ziekte. Uit Mesopotamië kennen we een heel uitgebreide bezweringsliteratuur met soms heel uitgebreide rituelen. Vaak richt men zich daarbij tot onbe-

kende doden. Die leveren het grootste gevaar op. Zijn ze eenmaal benoemd, dan zijn ze ook te beïnvloeden. Vandaar dat in de teksten alle mogelijke redenen genoemd worden waarom een dodengeest verstoord kan zijn. Die verstoring wordt soms eufemistisch aangeduid als 'wekken uit de slaap'.

Verzoening met de dood

Veel negatieve teksten over de onderwereld zijn ingegeven door angst voor de dood. Men wil het leven nog niet loslaten. Ziet men het dodenrijk los van deze niet gewenste overgang, dan verliest het negatieve beeld iets van zijn scherpte. Dan wordt duidelijk dat men het zeker niet moet zien als een hel, een plaats van eeuwige marteling. Dat kon het wel worden, maar dat was eerder uitzondering dan regel. Het beste is het nog zich de onderwereld voor te stellen als een vage afspiegeling van het land der levenden. Daarbij zal men dus, net als in het gewone leven, veel minder individualistisch gedacht hebben dan wij in onze tijd gewend zijn. In leven en in de dood was men in de eerste plaats familielid, en de gewone man zal gehoopt hebben ook in het dodenrijk veiligheid te vinden in het gevolg van zijn vorst.

De levenden konden veel goeds doen voor de doden. Men gaf de dode bij de begrafenis mee wat hij nodig had op weg naar en bij zijn verblijf in de onderwereld. Verder werd op jaarlijkse, soms maandelijks, feesten vaak ook plaats ingeruimd voor de doden. De goddelijke heersers van het dodenrijk blijken ook sympathieke kanten te hebben. Dat geldt voor de Egyptische Osiris, een van oorsprong geveesde god, die zich in latere teksten steeds meer ontpopt als een welwillende heerser over de doden. In Ugaritische teksten is er een tendens Mot, de god van de dood, te associëren met de graanoogst, in de geest van

Osiris. Volgens de Mesopotamische mythen vertoont de godin van de onderwereld, Ereshkigal, menselijke trekken.

In sommige Mesopotamische teksten dreigen de goden met een verstoring van het evenwicht tussen de levenden en de doden doordat de doden het land der levenden zullen overspoelen. Zolang het evenwicht er is, zo zou men dit kunnen omdraaien, hoeven de levenden zich niet bedreigd te voelen, en is het ook 'leefbaar' voor de doden in de onderwereld. Orde en rust in het land der levenden houdt immers ook in dat de doden goed worden verzorgd. Een aardig voorbeeld van dit evenwichtsdenken vinden we terug in een bezweringstekst ten behoeve van een voorspoedige geboorte. Daarin wordt de baarmoeder met het kind beschreven als een schip dat afsteekt van 'de kade van de dood' (de onderwereld) om via 'de oer-vloed' (het vruchtwater) uit te komen aan 'de kade van het leven'. Het zou onjuist zijn dit te duiden als geloof in reïncarnatie, omdat die gedachte verder niet voorkomt in Mesopotamië. Het geeft wel aan dat men de dood en het dodenrijk zag als onderdeel van het leven. ■

Literatuur

- B.G.M. Hogervorst en C. Wolterman, *Confrontatie met de dood in Oud-Egypte*, Ex Oriente Lux/Peeters, Leiden/Leuven 1995;
- *Phoenix* 42 (1996) 2, themanummer over het dodenrijk (over Egyptische, Israëlische, Sumerische en Hettitische voorstellingen);
- J.C.Th.M. van Laarhoven (redactie), *Eeuwig leven, dood en hiernamaals in de wereld van de Bijbel*, Bijbels Openluchtmuseum, Heilige Landstichting 1995;
- J.M. Sasson (redactie), *Civilizations of the Ancient Near East*, Charles Scribner's Sons, New York 1995 (4 delen, met goede overzichtsartikelen over voorstellingen van dood en dodenrijk in Egypte, Mesopotamië, Kanaän/Israël en bij de Hettieten);
- O. Kaiser (redactie), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, Gütersloher Verlaghaus, 1982-1997 (3 delen, met goede vertalingen van de hier aangehaalde mythen en grafteksten, in het bijzonder in II/4 en III/4).